
Методи Златков/Metodi Zlatkov

БЕЛЕЖКИ ЗА СЕЛИЩЕТО ПЕРНИК
ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

*Notes about the Settlement of Pernik in the
Middle Ages*

The paper studies medieval Pernik. Its objective is to examine the way the settlement developed and to put emphasis on the changes in its life and status, respectively.

Famous written records have been compiled and particular stress is laid on relating the settlement to a specific settlement category (town, fortress, village). Attention is paid to the fact that in the Vision of the Prophet Daniel, the chronicle of Ephraem Aenius and the Life of St. Simeon by Stefan Prvovencani (First-Crowned), Pernik is described as a town in consistence with the term. A short overview of scientific literature is made which examines the studies based primarily on archaeological research.

During the early period of its existence (the end of the 8th–9th century) the settlement was not fortified and had the appearance of a village. Later on it was strengthened and became a fortress which evolved into a town. The written sources which define Pernik as a town during the period the 11th–12th centuries serve as a proof of that archaeological research also confirms this, revealing that in the 10th–12th centuries Pernik was a settlement which had the characteristic features of a town. It was devastated at the end of the 12th century. Its inhabitants left the fortified hill and settled at its foot. Pernik turned into a village once again. It continued existing as a settlement in this form up to the 20th century.

Изучавайки живота на хората от миналото, учените се сблъскват с проучването на населените места, които са свързани в селищна система. Основен проблем пред нейното изследване е класифицирането на различните категории селища. Разграничаването на основните им форми – град и село, както и установяването на характера на останалите селищни единици е проблем, широко дискутиран в научната литература¹. По въпроса са се изказали и редица български учени. Обикно-

вено се подхожда от гледна точка на изучаването на града и разграничаването му от другите укрепени селища².

Средновековният Перник е много значим обект. В началото на XI в. той играе ключова роля в отбраната на Българското царство. Благодарение на археологическите разкопки, провеждани 14 години, за Перник се натрупва значително количество литература и той е един от най-добре проучените средновековни обекти в България. Въпреки това има много въпроси, които могат да бъдат доуточнени. Със своето ниво на проученост Перник може да се превърне в център на дискусиите за отношението на категориите град – село и крепост – град. Възможно е обектът да послужи като добра основа за по-точното разкриване на микрорегионалната селищна система в района през Средновековието.

Въз основа на писмени извори и начина, по който те определят Перник като селище, кратък преглед на археологическите проучвания и литературата, базираща се на тях, ще се обърне внимание на промените на селищната му категория през VIII–XIV в.

Днешният град Перник е наследник на древни селища. Наименованието му се свързва със средновековното селище, намиращо се на десния бряг на р. Струма, на височината, известна днес като хълма Кракра. Въпреки че на него има живот от неолита до ранновизантийския период³, в момента се приема, че наименованието Перник има славянски произход⁴ и не е свързано с по-ранните етапи на обитаване⁵. За времето до XIV в. включително има домашни и чужди писмени извори, които съобщават за средновековното селище Перник. Първите са по-малко използвани, но имат голямо значение. Хронологически най-ранното сигурно сведение се съдържа в житие на Св. Иван Рилски⁶ (876 – ок. 946 г.), в което се разказва, че светецът посетил Перник (*Перигъ // Перникъ*)⁷ (Велинова 2000: 91) и прекарал известно време в скалисто място до р. Струма⁸. Селищната категория в този паметник не е уточнена. За целите на настоящата работа по-интересно е споменаването му в старобългарската историко-апокалиптична творба „Видение Даниилово“, където Перник е наречен **град** (град ... *Перъника*) (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 119). Този извор е свързан с разгрома на въстанието на Петър Делян (1040–1041 г.) в Средецката област и последвалите след това нападения на печенезите (СБЛ т. 3: 363; Каймакова 1990: 134-136; Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 31, 83). Изречението, което засяга Перник, гласи: „И ще дойде бременна жена от околностите на този град, където в ония дни стана знамението – в Перник“ (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 129)⁹. Името Перник е един вид пояснение за кой точно град става въпрос¹⁰. То е споменато два пъти и в „Сказание Исаево“ (*Перникъ ... Перниѣ*) (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 150)¹¹. В него не е определена селищната категория, но се разказва за цар Гаген (Петър Делян), пребивавал 40 дни в Перник (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 155), което показва още веднъж значимостта му през XI в.¹² Горните два текста са от една и съща книжовна група¹³. Тяхното създаване се датира във втората половина на XI в. (СБЛ т. 3: 363-

364; Каймакамова 1990: 147; Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 115, 147). Мястото, където са направени интерполациите, най-вероятно трябва да се търси в София или в някой манастир от околностите (СБЛ т. 3: 363; Каймакамова 1990: 140, 147). Може да се предположи, че авторите на двете произведения са познавали района на Горна Струма.

Византийските извори заемат основно място сред писмените източници за средновековния Перник. Измежду тях е и единственият запазен официален документ за него до XIV в. – грамотата на Василий II (976–1025 г.) от 1019 г. С нея били потвърдени правата на Охридската архиепископия. Перник (Πέρνικον) (ГИБИ VI: 42) бил отбелязан като селище, в което имало зависими хора на средецкия епископ¹⁴. Важни сведения дават византийските хроники, които осветляват ролята на Перник и защитника му Кракра в събитията, съпътстващи края на ранносредновековната българска държава. Неуспешните обсади на Василий II са описани от Йоан Скилица (втората половина на XI в.), който обозначава Перник (Πέρνικον) като ἔρρυα и φρούριον (ГИБИ VI: 283, 288). И чрез двата термина авторът акцентира върху укрепения военен характер на дадено място. С **ἔρρυα** се визират както малки укрепления, така и важни държавни центрове. Понятието има най-общ смисъл на укрепено място (Миланова 2004: 249). Повече се употребява терминът **φρούριον**. Той може да се отнася и за град, и за малък укрепен пункт (Миланова 2004: 247–248). Във византийските хроники за Перник се пише най-често във връзка с момента, в който в Одрин през 1018 г. дошли пратеници и го предали заедно с 35 крепости. Йоан Скилица, чието съчинение е най-подробният извор за този период, разказва за „известният φρούριον Перник и други 35“ (περίλιπτον φρούριον τὸν Πέρνικον καὶ ἕτερα πέντε ἐπὶ τριάκοντα) (ГИБИ VI: 290)¹⁵. Йоан Зонара (XI в. – след 1159 г.), който използва изцяло хрониката на Скилица, когато описва войната между Василий II и Самуил и нейните наследници (Пириватрич 2000: 24), пише за Перник и други 35 крепости (Πέρνικον καὶ ἕτερα φρούρια πέντε καὶ τριάκοντα) (ГИБИ VII: 189). Той също употребява термина φρούριον. Разликата е в това, че не определя категорично Перник с φρούριον, а 35-те. Имайки предвид откъсите от Скилица и Зонара, тяхната връзка и сравнителна хронологическа близост, то най-вероятно и двамата окачествяват като φρούρια и Перник, и 35-те. При всички случаи има разграничаване между Перник и 35-те, които остават анонимни и в случая са в зависимо положение. Това се дължи на важната роля, която изиграва защитаването от Кракра селище. Най-вероятно по-голямата част от 35-те не са имали градски характер, но сред тях имало и такива¹⁶. Събитията в Одрин са отразени и в стихотворната хроника на Ефрем (края на XIII – първата четвърт на XIV в.). Там е възпят византийският император Василий II, който „взел западните **градове** на мизите... Видин и Сердика, в едно с Перник (πόλεις .. Περνίκω), с трийсет и пет крепости (φρούριά)” (Ephraemius 1840: 127; Гюзелев 1981: 62)¹⁷. В този случай има явно разграничаване между πόλεις и φρούριά. Изброени са градовете (сред които и Перник) и след това е споменато

за 35-те фρούриѡ. Тук терминът може да се преведе като крепост, нещо различно от селище с градски характер¹⁸. Освен на гръцки има отразяване на тези събития и на среднобългарски, а именно в преводи от хрониката на Йоан Зонара, която получила широко разпространение във Византия и славянския свят (ГИБИ VII: 149, Каймакова 1990: 174). Преводът на цялата хроника е направен в началото на XIV в.¹⁹ Перник е определен като **град** (градъ глаголемъиъи Перникъ и проутихъ лѣ) (Jacobs 1970: 267). Тридесет и петте не са пояснени пряко, но най-вероятно градъ се отнася и за тях. Съществува и различен превод. Във втората част на известната хроника на Симеон Логотет (X в.)²⁰, която също е преведена на старобългарски език през XIV в., е използван терминът **градище** (Перникъ и лѣ градищъ другъиъ) (Симеон Логотет 1905: 160)²¹. Вероятно градъ и градищъ са превод на фρούριον и са отражение на това, че тази дума може да означава и град, и крепост²². Перник присъства в още два византийски извора, но без да му се слага категория. Анна Комнина (1083–1148 г.) го споменава (Πέρνικον) (ГИБИ VIII: 101), когато разказва за събития от 1094 г.²³ Последното византийско сведение за Перник (Πέρνικω) (Diller 1971: 109)²⁴ е във връзка с една необичайна за времето си практика – използването на камъни (въглища) за отопление и приготвяне на храна още през X–XI в. (Гюзелев 2004: 54)²⁵. В това известие се съобщава за първото практическо приложение на каменните въглища в Европа (Гюзелев 2004: 54). Най-вероятно авторът на текста е узнал за това от лични наблюдения или от разказ на надежден източник (Diller 1971: 110; Дуйчев 1973: passim).

Сръбските писмените извори съобщават за Перник във връзка с опустошаването му в края на XII в. В житието на Стефан Неманя (ок. 1168–1196 г.) от сина му Стефан Първовенчани²⁶ (1196–1217 г.) се разяснява, че този сръбски владетел разрушил редица градове през есента на 1189 г.²⁷ (ССК т. 1: 85)²⁸. Сред тях е посочен и Перник (гѣа Перникъ) (Велинова 2006: 40)²⁹. Това събитията намира отражение в седем по-късните сръбски летописа. Името на Перник се споменава в: Дорпатски, Рачански, Първи Руварчовски, Вукомановичев, Магарашевичев, Хилендарски³⁰ летопис, а също така и в един от австрийските архиви³¹. В тях се преповтарят сведенията от житието³², но името Перник е изписано по два начина (град Петръиникъ, град Петръиникъ) (Стојановић 1927: 182, 186; Гюзелев 1994: 35).

В литературата е изказано становище за ранно засвидетелстване на името (Pernicho) (Николов 2005: 168) в западни извори още през VIII–IX в., но има вероятност това сведение да не се отнася за селището, намиращо се на територията на днешна България³³.

До края на XIV в. няма друго писмено сведение, разкриващо историята на Перник³⁴. Следващите сигурни писмени данни за него са от Османския период, като във всички случаи е използвана селищната категория **село** (Чолева-Димитрова 2002: 154)³⁵. Първият му опис в османските регистри е от третата четвърт на XV в. (ТИБИ т. II: 61–65).

Най-често в литературата средновековният Перник се свързва с категорията крепост, като по този начин се превежда фρούριον от хрониката на Йоан Скилица.

Този термин не е еднозначен. От направения преглед³⁶ на средновековните писмени извори е видно, че по-голямата част от тях, в които изобщо го свързват с някаква селищна терминология, го определят като **град**. До този момент на тази особеност не е обръщано специално внимание.

За средновековното селище Перник има не само писмени, но и археологически извори. Те разкриват истинския, физически облик на изследвания обект³⁷. Съпоставяйки резултатите между тях, може да се добие по-добра представа за облика му. Според проучвателите средновековното селище възниква през VIII в. От тогава е първият строителен период (Перник т. 2: 12)³⁸. Следващите два (от IX–XII в.) се отличават с масивно каменно строителство³⁹. То се е появило, след като селището било укрепено⁴⁰. Йорданка Чангова е на мнение, че най-късно през втората половина на IX в. селището се сдобива с укрепление (Перник т. 2: 7). Това обаче не е убедително доказано по археологически път. Възможно е крепостната стена да е издигната в началото на X в.⁴¹ Периодът от IX до XII в. е разделен на две фази, като за среда се приема земетресение, датирано в 1063 г. (Перник т. 2: 12). Открити са много археологически находки. Сред тях е значителна колекция от оловни печати и оловни ядра от византийския период, които свидетелстват, че в Перник не само е получавана, но е и изпращана кореспонденция⁴².

Резултатите от археологическите разкопки сочат, че животът на хълма прекъсва в края на XII или самото началото на XIII в.⁴³ Селището било разрушено и опожарено (Чангова 1963: 7273; Чангова 1968: 135; Чангова 1976: 11; Перник т. 2: 10)⁴⁴, а на негово мястото възникнал некропол⁴⁵. Селищният живот на хълма не бил възстановен (Перник т. 1: 5,9; Перник т. 2: 5,10,12)⁴⁶. Възникналият некропол обаче говори за това, че макар животът там да е престанал, в неговата близост продължава да съществува селище. През XIII в. на хълма били изградени църкви №3 и №7 (Чангова 1982: 264, 267)⁴⁷, които вероятно служели освен за обредни действия, свързани с погребалната церемония и за други дейности от религиозния живот на християните⁴⁸. Според Йорданка Чангова след XII в. Перник продължава да съществува като „селище-село“ (Перник т.2: 10). Селище от XIII–XIV в. не е открито. Възможност то да е по-отдалечено от хълма съществува⁴⁹, но това е малко вероятно на фона на практиката през Средновековието некрополите да са разполагат сравнително близко до селището. В аналогичната ситуация, при средновековната крепост до с. Минерални бани, селището е регистрирано (Аладжов 2001: 10-22)⁵⁰. Последните археологически разкопки на параклиса „Св. Спас“ (разположен в подножието на хълма Кракра) разкриват, че върху раннохристиянска църква в края на XIV в. е изградена нова, която е поддържана до средата на XIX в. (Паунова 2008: 173). Около нея е разкрит нов голям некропол от 184 гроба, датирани в периода края на XIV – шестдесетте години на XIX в. Този некропол доказва приемственост⁵¹. Вероятно селището от XIII–XIV в. е на мястото на днешния квартал Вароша, там, където то било и през Османския период⁵².

За периода X–XII в. различните автори възприемат Перник като крепост или като град. Това е в тясна връзка с проблема за разграничаването на градските

и неградските селища. И тъй като през Средновековието всички градове в нашия географски ареал са укрепени, то проблемът се свежда до разграничаване на градски от неградски укрепени селищни форми⁵³. В трудовете на Константин Иречек Перник е споменат като град⁵⁴. Според Васил Златарски Перник е крепост⁵⁵. Такова е и по-рано изказаното схващане на Гюстав Шлюмберже (Шльомберже 1943: 120, 143, 150). Най-вероятно използването на термина крепост от Константин Иречек е повлияно от житието на Стефан Неманя, а на другите двама изследователи – от хрониката на Скилица. След тях в научната литература са изказани редица мнения, които не са еднозначни относно това дали Перник е град или крепост. Отношението на Страшимир Лишев е показателно по този въпрос (Лишев 1970: *passim*). Въпреки че това не е изказано категорично, се разбира, че той възприема обекта на хълма Кракра като крепост, защото според него градът е съставен от две неделими части – крепост и предградие (Лишев 1970: 18)⁵⁶. В многотомната „История на България” Перник е наричан и град, и крепост в зависимост от различните автори⁵⁷. Йорданка Чангова, която дълго време го проучва, приема, че той е „малко градче”⁵⁸. В една своя публикация тя разяснява гледната си точка за „градовете-крепости”, които според нея са момент в развитието на града (Чангова 1975: 90)⁵⁹. Подобно мнение е изказано няколко години по-късно⁶⁰. В едно от обобщаващите изследвания за средновековната българска история Перник е споменат като крепост (Божилов, Гюзелев 1999: 328–329)⁶¹. Сърджан Пириватрич причислява Перник към градовете (Пириватрич 2000: 142, 270)⁶². На различно становище е друг съвременен медиевист – Георги Николов⁶³. Отбелязвайки начина, по който Йоан Скилица нарича Перник (φρούριον, ἔρωςα), той го определя като „укрепен замък” (Николов 2005: 202), без да се уточни какво се има в предвид под това. От 53-те вкарани в табличен вид единици само Перник е окачествен с тази формулировка. Почти всички останали обекти са причислени към градовете или крепостите⁶⁴. По-горе изложените мнения са изградени предимно на основа писмени извори. Видно е, че в тях няма единомислие относно това дали Перник е град или крепост. В други два труда той се разглежда предимно от гледна точка на археологията. Чавдар Кирилов прави сравнително изследване на ранносредновековната урбанизация в два региона на европейския континент (Kirilov 2006: *passim*). Авторът се включва в дискусия за понятието „град” и извежда свой „сноп от критерии” (Кирилов 2005а: 154-155; Kirilov 2006: 31-32, 213), като с прецизен анализ всички те могат да бъдат регистрирани археологически. Направен е анализ на 10 ранносредновековни селища от България⁶⁵, за които има археологически данни. В резултат от проучването си установява, че от изследваните обекти към градовете с категоричност могат да се причислят Плиска, Преслав и Перник (Kirilov 2006: 159, 221)⁶⁶. На още едно място Перник е анализиран на база археологическите публикации (Миланова 2007: 131-159)⁶⁷. В тази статия насоката на търсене е към това какви са били критериите за град на византийците и какви са на византолозите (Миланова 2007: 132). Разглеждайки редица аспекти на проблема за града⁶⁸, се

стига до представянето на Перник като „един от възможните примери за реконструкция на автентичния византийски град” (Миланова 2007: 149–152). Базирайки се на археологическите резултати, Албена Миланова определя Перник от XI–XII в. като „среден по големина (4,5 ха укрепена площ) и значимост град във Византия” (Миланова 2007: 149)⁶⁹.

При проучването на градовете изследователите извеждат на преден план две основни групи признаци. От една страна, това са количествените признаци (те са физически: каква е площта, броят на населението и т.н.), а от друга, моралните категории (съществуващи в умовете на хората; те са по-абстрактни, по-трудно доловими) (Кирилов 2005а: 151). Първото може да го доловим археологически (чрез създаването на снопове от критерии и стриктни изследвания), но второто може да бъде установено чрез писмени извори. Когато те са оскъдни, тази категория е много трудно уловима, затова и повечето изследователи изобщо не я търсят⁷⁰. В случая със селището Перник съществува добрият шанс да се направи опит да се надникне в съзнанието на хората (да се улови моралната категория) чрез запазеното старо наименование на хълма Кракра – Градó⁷¹. По-голямата част от старите крепости в България са известни на местните жители като Градището и Калето, а при Перник е наречена Градó⁷². Това наименование реално може да отразява паметта на хората за по-старо селище – град, което е съществувало в миналото и е по-различно от сегашното им селище – село⁷³. Това мнение се потвърждава и от Константин Иречек, който пише⁷⁴, че „селяните знаят за давната важност на това място и разправят, че едно време там стоял град, наречен „Перин град” (Иречек 1885: 367).

Въз основа на писмените извори и археологическите проучвания се създава представа за средновековния Перник като динамична селищна структура. Селището възникнало като село, в което постройките са от лека конструкция и няма укрепителна стена. Постепенно то изменя характера си, става крепост през IX в., утвърждава се и през X в. придобива градски облик. За периода XI–XII в. Перник се запазва като град и дори преживява известно развитие (Миланова 2007: 149–152). Претърпява голямо разорение през 1189 г. Стефан Първовенчани отбелязва, че разрушените селища не били възстановени по времето, когато писал житието на баща си, т.е. в 1216 г. (ССК т. 1: 85). Резултатите от археологическите разкопки са категорични, че селищният живот в рамките на укреплението на хълма Кракра прекъсва. Градът на хълма е унищожен. Останалите живи хора не възстановяват крепостта, а се заселват близо до нея, продължавайки да използват църквите на хълма, дори си построяват нови две. Приемствеността в живота на селището не е вертикална, а хоризонтална. През XIII–XIV в. Перник е с друг облик – превръща се в село⁷⁵. Като такова той продължава своето съществуване през Османския период⁷⁶. Отново прераства в град в ново време⁷⁷.

От написаното дотук може да се обобщи, че Перник променя своя статут през Средновековието. От село се превръща в град и после отново става село.

Както е видно от изписването на името в писмените извори, от Х в. до днес селището остава с едно име – Перник⁷⁸.

Споменаванията на Перник в писмените източници и видът селищна категория, която те свързват със селището:

Писмен извор:	Начин на изписване на името	Вид селищна категория
"Книга на братството" в Залцбург от VIII-IX век	Pernicho	---
Йоан Скилица	Πέρνικον	ἔρυμα , φρούριον
Йоан Зонара	Πέρνικον	φρούριον
Грамота на Василий II от 1019 г.	Πέρνικον	---
Анна Комнина	Πέρνικον	---
Ефрем	Περνίκω	πόλεις (мн.ч.)
Codex Vatic. Graec. 96	Περνίκω	---
славянският превод на хрониката на Йоан Зонара	Пер'никъ	градъ
Симеон Логотет	Перникъ / Πέρνικος	градищъ (мн.ч.)
"Народното" житие на Св. Иван Рилски.	Перигъ / Перникъ	---
"Видение Данаилово"	Перъника	гра(д)
"Сказание Исаево"	Перникъ ... Пернице	---
Житието на Св. Симеон от Стефан Първовенчани	Перникъ	г ^а ра
Летописи на сръбските царе	Петръникъ/Петръникъ	град

БЕЛЕЖКИ

¹ Важността на разграничаването на различните селища и поставянето им в категории не би трябвало да се поставя под съмнение, като се вземе под внимание, че научната терминология изисква точни, дефинирани понятия. За такава дискусия споменава Чавдар Кирилов (Кирилов 2005а: 46).

² Студията на Петър Коледаров, разглеждаща цялостно селищната система (Коледаров 1967), е сред малкото изключения в тази практика.

³ Сведенията за селищното развитие до VI в. са публикувани в том 1 от поредицата „Перник“ (1981 г.).

⁴ Относно Перник като ойконим има натрупана значителна литература, като според почти всички тълкувания тази дума има славянски произход. Най-разпространена е етимологията, предложена от Константин Иречек и Васил Миков, които извеждат името

„Перник“ от старославянския бог Перун (Иречек 1974: 120, бел. 10; Миков 1943: 174). Това четене е възприето от повечето изследователи (Дуйчев 1973; Чангова 1983: 6; Николов 2005: 168), но други го отхвърлят (Симеонов 1973: 564; Чолева-Димитрова 2002: 155). По проблема за селищното име „Перник“ е направен съвременен преглед на литературата и различните интерпретации (Чолева-Димитрова 2002: 154–155). Към него може да се добавят още две мнения (Любенова 1989: 11; Мильов 1991: 138–142).

⁵ Това се потвърждава от категоричността на проучвателите археолози, че селищата са възниквали и са се развивали независимо едно от друго и че нито в тяхното устройство и архитектура, нито в материалната им култура може да се долови някаква приемственост (Чангова 1981: 9).⁶ Перник е споменат само в Народното (безименно) житие на св. Иван Рилски. То е най-ранният житиен текст за светеца, достигнал до нас. Съставено е до 1183 г. и по езикови белези е отнесено към XII в. (Иванов 1936: 5; Велинова 2000: 83). Най-ранните запазени преписи на това житие са от XV в. в Германския сборник и т.нар. Рилски ръкопис.

⁷ Двамата варианта на името идват от споменатите ранни преписи на житието (Иванов 1936: 33).

⁸ Използван е преводът на Иван Дуйчев (Велинова 2000: 85–96).

⁹ Срв. с превода на Миляна Каймакова (ХИБ т. 1: 443–446; СБЛ т. 3: 65–68).

¹⁰ От направения анализ (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 109–117) се разбира, че само в един от четирите преписа на творбата – в Драголовия сборник (от третата четвърт на XIII в.), се съдържат група топоними, намиращи се между София (Средец) и Солун (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 111). Те са свързани с българската история и са интерполация на български книжовник. Такъв е случаят и с добавката „в Перник“ (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 132).

¹¹ Най-ранният запазен препис на това произведение е от XV в. (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 139).

¹² В коментара към публикувания превод Перник е определен като град (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 159, бел. 16).

¹³ Иван Божилов е на мнение, че те имат общ първоизвор или са възникнали в една област на българските земи (СБЛ т. 3: 28). Според Анисава Милтенова връзката между двата текста е не толкова в непосредствената им зависимост, а в това, че са се появили почти едновременно и имат еднаква тема, която отразява събития от една и съща историческа епоха и географски ареал, т.е. в използването на еднакви или близки по съдържание източници при съставянето им (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 142).

¹⁴ Перник е изписан веднага след Триадица (София).

¹⁵ Този пасаж е преведен като „известната крепост Перник и други 35 крепости“ (ГИБИ VI: 290). Пояснението към 35 е добавено като нещо подразбиращо се, но реално φρούριον не е отнесен пряко за тях. Малко по-надолу в същия текст се описва как Кракра и началниците на предалите се 35 крепости (Κρακρῶς μετὰ τῶν ἀρχόντων τῶν προσφύεντων λέ κάστρων) отишли лично при императора (ГИБИ VI: 290). Тук към 35-те е използван терминът κάστρων. Най-вероятно при първото отбелязване на 35-те, φρούριον се отнася освен за Перник и за тях, но е възможно (на фона на двете им споменавания) те да са определени по различен начин. Възможно е в случая κάστρων да е използван като синоним на φρούρία. Проблемът за разграничаването на тази лексика на византийските автори е многократно повдиган (Миланова 2004: passim).

¹⁶ Сред 35-те е и Сердика (Николов 2005: 167, 169).

¹⁷ Самата хроника е съставена от автора си към 1313 г. (Гюзелев 1981: 96). В латинския превод на Бонския корпус е допусната грешка. Там Перник е определен като крепост (castellis Pernicoque) (Ephraemius 1840: 127). Коректен е преводът на Васил Гюзелев.

¹⁸ Споменаването на Сердика отделно от 35-те може да се обясни с това, че авторът не е имал сведения за това кои са тези 35.

¹⁹ Първоначалният превод не е запазен, но има значителен брой по-късни преписи (Каймакамова 1990: 173).

²⁰ Втората част на хрониката на Симеон Логотет е добавена от продължител (за събитията от 948–1067 г.) и представлява съкратено извлечение от хрониката на Зонара (Златарски 1908: 6, 13; Каймакамова 1990: 183).

²¹ Освен старобългарското изписване на Перник (Перникъ) (Симеон Логотет 1905: 160) в индекса на изданието на хрониката е дадено и гръцкото название на Перник (Πέρνικος) (Симеон Логотет: 212, 236).

²² Възможно е двата различни термина да са вследствие на това, че в гръцките оригинали не е използван само един термин.

²³ Тук Перник е споменато наред със селищата Христовол (дн. гр. Кавала) и Петрич (нелокализирано).

²⁴ Този извор е откъс от неизвестно произведение от анонимен автор и се пази във Ватикана (Codex Vatican. Grace. 96).

²⁵ Публикувани са два превода на български език (Перник т. 2: 10 – от Васил Гюзелев; Дуйчев 1973: passim). Сведението се отнася във времето след 1018 г. с ante quem ок. 1300 г. (Diller 1971: 110), но най-вероятно е от XII в. (Перник т. 2: 10).

²⁶ Сръбският велик жупан Стефан Неманя се замонашва преди смъртта си под името Симеон и след нея е провъзгласен за светец. Неговият син Стефан Първовенчани му съставил житие през 1216 г. (Станкова 2007: 113, бел. 1), в което са подчертани военните му дела и войнските му подвизи (Станкова 2007: 131).

²⁷ Тази година е приета от повечето изследователи (Златарски 1940: 56; Перник т. 2: 10). Има и различно гледище (Петров 1985: 147).

²⁸ Сред опустошените градове са изброени: Стоб, Велбъжд, Житомиск и Скопие. Преводът на новосръбски език, който е използван, е на Миловоје Башич, направен по Парижкия препис на житието. Цитирано е издание от 1970 г. (ССК т. 1: 75–115). В интернет също може да се намери превод на този текст (Стефан Първовенчани: passim).

²⁹ За уточняване на изписването на името Перник е използван Софийският препис на житието на Стефан Неманя (Велинова 2006: 15–107). Той е от средата на XV в. – 1455–1467 г. (Велинова 2006: 9).

³⁰ Тези източници са от третата групата на „младите“ летописи и са съставени през XVI и XVII в. (Стојановић 1927: XLVII–XLIX). В тях се говори обширно за Неманичите (Стојановић 1927: XLVII, XC; Ангелов 1981: 25).

³¹ Той е публикуван на български език (Гюзелев 1994: 35–37).

³² Най-вероятно за първоизточник на описаните събития е послужило житието на Стефан Неманя от Стефан Първовенчани (Ангелов 1981: 25). Някои различия между тях дават основание на Любомир Стоянович да направи извода, че не е използвано директно житието от Първовенчани, а някаква редакция на родословен текст, която не е достигнала до нас (Стојановић 1927: XC).

³³ Изворът, който привежда Георги Николов, е от книгата на монашеското братство в манастира „Св. Петър“ в Залцбург. Той е публикуван на български език от Васил Гюзелев

(Гюзелев 2000: 30, 32). Няма сигурни данни, че Пернико (Pernicho) в този извор не е име на селище в друга славяноезична държава. Такива примери (Pernica, Pernice, Perniki в Словения, Pernjak в Хърватия) са споменати от Анна Чолева-Димитрова (Чолева-Димитрова 2002: 155). Съществува и възможност да става дума за лично име, а не за селищно.

³⁴ Перник е споменат и в две епични песни. Едната е българска. В нея се пее за „юнак Кракра“ от „Перника града бела“ (Овчаров 2005: 77-80). Другата е сръбска и възпява победата на Стефан Дечански (1321–1331 г.) над българския цар Михаил III Шишман (1323–1330 г.) през 1330 г. (Коледаров 1989: 94). Това обаче са несигурни извори.

³⁵ За историята на Перник през Османския период вж. (Желева 2002: *passim*; Желева 2008: *passim*).

³⁶ Вж. табл. по-долу.

³⁷ Издадени са два тома за средновековното селище (Перник 2-3). Машабът на разкопаната площ и обнародването на резултатите превръщат Перник (от гледна точка на археологията) в един от най-добре проучените средновековни обекти в днешна България.

³⁸ В отделна публикация времето на първия строителен период е отнесено от края на VII в. до началото на IX в. (Чангова 1982: 263). Той е представен от леки постройки, от които не е запазен нито един план (Перник т. 2: 34-36). В археологическата публикация е отделено малко място на този строителен период. Липсата на монети, предхождащи управлението на Василий I (867–886 г.), и ясно документираните структури поражда съмнения относно времето, в което е възникнало средновековното селище. Възможно е то да се отнесе към IX в.

³⁹ Жилищните сгради са масивни и надземни, градени с каменни зидове (Перник т. 2: 36-64).

⁴⁰ Голяма част от средновековните сгради, датирани през IX–XI в., са използвали крепостната стена, като са се допирали до нея (Перник т. 2: обр. 1).

⁴¹ Според археолозите, проучвали хълма Кракра през 60-те и 70-те години (на XX в.), ранновизантийското селище било неукрепено и остава такова до унищожаването му в края на VI в. (Перник т. 1: 107, 195), въпреки че селищният живот бил интензивен през IV–VI в. и имало администрация, която дори упражнявала контрол на златни монети и мерки за тежести (Перник т. 1: 195, 234). При описанието на крепостната стена е отбелязано, че тя застъпва ранновизантийски сгради (Перник т. 1: 10, 107-108; Перник т. 2: 17). Това е видно и от общия план (Перник т. 2: обр. IV). При публикуването на сградите от ранновизантийския период (Перник т. 1: 107–112) е споменато само за една, застъпена от стената. Тя е датирана в IV в. (Перник т. 1: 109, 111). Другите постройки, разкрити под основите на крепостната стена, не са описани. В последно време са изказани други мнения, а именно, че ранновизантийското селище било укрепено (Динчев 2002: 159; Кацарова 2005: 210, 211). Веселка Кацарова се обосновава със сведения, дадени ѝ от ръководителя на разкопките на хълма през последните години – Василка Паунова. Колкото и логични да са разсъжденията за укрепеността на Перник през IV–VI в. (Кацарова 2005: 211), за момента (без публикуването на нови археологически данни) те остават в сферата на хипотезата. Ако се приеме, че ранновизантийското селище на хълма било фортифицирано, то тогава през VIII в. новите обитатели се заселват в рамките на старото разрушено укрепление. В такъв случай е възможно средновековното селище да е възникнало като крепост. По-вероятно е обаче в началото руините от крепостни стени да не са били използвани и селището да е възникнало като село.

⁴² До момента са известни 28 печата (Перник т. 2: 102–164; Йорданов 2007: 11–37). С изключение на два (сребърния печат на цар Петър /927–969 г./ и №24 – Йорданов 2007: 27–

28), всички останали са от времето на византийската власт (XI–XII в.). Печатът с монограм, който е най-ранен според Йорданка Юркова (тя го отнася към вт. пол. на IX в. – Перник т. 2: 135–136), трябва да бъде отнесен към XII в. (Йорданов 2007: 21–23).

⁴³ Трябва да се отбележи, че въпреки сигурните данни за опустошението, нанесено от Стефан Неманя, животът на крепостта вероятно продължил и малко след това. За това ни свидетелстват четирите монети на Алексий III Ангел (1196–1203 г.) и една българска имитация тип С (Перник т. 2: 159, 160).

⁴⁴ Във всичките си публикации Йорданка Чангова заявява, че голям пожар и разрушение маркират края на селището през XII в. Открити са и значителни количества археологически материали, които свидетелстват, че населението не напуснало планомерно своето селище. В сграда №54 е намерено въоръжение, включително и меч. Тези обстоятелства говорят за превземане на града след обсада и сражение. В основната публикация Йорданка Чангова изказва друго мнение, а именно, „че този път населението не се сражавало, напуснало много набързо крепостта, като отнесло със себе си най-необходимото, а голяма част от домашния инвентар изоставило” (Перник т. 2: 10). На същото становище е и Йорданка Юркова, която, позовавайки се на липсата на горели монети и набързо укрити съкровища, стига до извода, че „предизвестени за застрашаващата ги опасност, жителите на Перник своевременно се изтеглили извън стените на укрепения град, отнасяйки със себе си цялото си движимо имущество” (Перник т. 2: 109).

⁴⁵ По време на разкопките, водени от Йорданка Чангова, са разкрити 167 гроба, като най-много са около църква №4 (Перник т. 2: 177–178). Гробове от този период са разкрити и до църква №2 и при църквата, разположена в северната част на хълма, извън крепостната стена (Перник т. 2: 178). Датирането на некропола в XIII–XIV в. се прави на базата на гробния инвентар и разкритите средновековни монети в 17 гроба (Перник т. 2: 181, 182; Пенчев 1988: 20–27). Тази дата се потвърждава от новия анализ на некропола от Дойчин Грозданов (този анализ е направен във все още незащитена дисертация на тема „Средновековни некрополи от Южна България XI–XIV в.”). Изказвам благодарност на автора, който е запознат с непубликувана документация на некропола, за предоставената ми възможност да ползвам изводите от работата му.

⁴⁶ Йорданка Чангова е категорична за това кога приключва обитаването на селището върху хълма още в предварителните съобщения (Чангова 1976: 10). Въпреки това е изказано мнение, че то продължава съществуването си и през XIII–XIV в. (Митова-Джонова 1983: 123, 126). Твърдението, че в крепостта съществувало селище, което играло важна роля и през XIII–XIV в., било меродавно преди разкопките (Кузманов 1963: 91). Въпреки резултатите от тях, тази стара теза се запазва като представа. В началото на едно изследване се казва, че Перник не се възражда като град след XII в. (Желева 2002: 37), а по-нататък, че след идването на османците „Перник изгубва своето значение като крайграничен град и крепост” (Желева 2002: 40). Това вероятно е недоглеждане, но е отражение на старото виждане.

⁴⁷ В основната публикация само църква №7 е отнесен към XIII в. (Перник т. 2: 80). За църква №3 е уточнено, че е възможно да е най-късно съградената от всички църкви в крепостта, т. к. източната ѝ стена застъпва погребения (Перник т. 2: 83). Възможно е църква №3 да е градена през XIV в.

⁴⁸ Съвместяването на двете неща е практика през Средновековието (Борисов 2006: 312).

⁴⁹ Ще съществува, докато селището не бъде регистрирано археологически.

⁵⁰ Крепостта в местността Св. Дух, с. Минерални бани, Хасковско, съществува като селище до към средата – втората половина на XII в., когато е разрушена (Аладжов 2001: 22). Скоро след това на мястото на селището се появява некропол, датиран в XII–XIII в. Селището, на което е принадлежал некропола, се намира на равно място в близост до крепостта (Аладжов 2001: 19-20, 22). Сходна е ситуацията на Хисаря в Хасково (Аладжов 2001: 72-84).

⁵¹ Има сведения и за още един християнски некропол от Османския период, който се намирал около църквата, разположена северно от крепостните стени (Митова-Джоновна 1983: 126). Регистриран е и мясюлмански некропол, който е разположен на 200 м от църквата „Св. Спас“ (Паунова 2008: 173, бел. 36).

⁵² С това мнение е съгласен и археологът Филип Михайлов. Според Константин Иречек върху „крепостната скала“ има селище от Османския период (Иречек 1974: 586). Това не е потвърдено от археологическите разкопки. Културният пласт на хълма Кракра е нарушен (Перник т. 1: 9; Перник т. 2: 177), но следи от османско селище не са открити.

⁵³ По въпроса се е натрупал значителен обем литература. В последно време са публикувани няколко статии, от които може да се добие представа за проблематиката (Миланова 2004: *passim*; Кирилов 2005а: *passim*; Бараков 2005: *passim*).

⁵⁴ Константин Иречек използва житието на св. Симеон, където Перник е определен като град. В „История на сърбите“ изследователят нарича Перник „славни град Перник“ (Иречек 1922: 201). В „История на българите“ Перник не е определен пряко като град, но от бел. 21, където София и Стоб са наречени градове, си личи, че го причислява към тази категория (Иречек 1978: 265).

⁵⁵ Във връзка с обсадите на Василий II Перник е наречен „крепост“ и „силна и важна крепост“ (Златарски 1927: 724-725, 767, 775). Описвайки похода на Стефан Неманя, той определя Перник и другите опустошени селища като крепости (Златарски 1940: 56). Тук е използвал категорията крепост, въпреки че цитираният от него Константин Иречек, който ползва житието на Стефан Неманя директно, определя селищата като градове (Златарски 1940: 56, бел. 2).

⁵⁶ На едно място споменава Перник измежду градовете (Лишев 1970: 16), а на друго пише „крепостта Перник“ (Лишев 1970: 69), имайки предвид обекта на хълма Кракра.

⁵⁷ Димитър Ангелов го определя като град (История на България т. 2: 350, 355), а Петър Петров и Станчо Ваклинов – като крепост (История на България т. 2: 417, 429). Страшимир Лишев изказва мнението, че в периода XI–XII в. някои градове имат известен подъем и изброява Пловдив, Средец, Перник, Варна и др. (История на България т. 3: 62). Според Соня Георгиева резултатите от разкопките очертават Перник като „значителен крепостен център“ (История на България т. 3: 89).

⁵⁸ Това заключение за селището е направено в основната публикация, като вследствие от големината на площта му – 50 дка (Перник т. 2: 12).

⁵⁹ Според нея Перник върви в група с крепостта при с. Долно Церово и „те не са играли никаква особена роля в икономическия живот на страната, а са били свързани главно с охраната на главни пътища“ (Чангова 1975: 90). Йорданка Чангова използва формулата „малко укрепено градче“ и в по-късна своя публикация (Чангова 1989: 5, 9).

⁶⁰ На научна конференция, посветена на средновековния български град, Перник е споменат сред селища, които се споменават „предимно с функциите си на крепости и градища в писмените извори“ (Цанкова-Петкова 1980: 57), като според автора на съответната статия „рязка граница между градове [по-нагоре са изброени селища, които са определени като „изтъкнати средища на икономически и културен живот“ – б. м.] и крепости-градища не би могла да се прокара“ (Цанкова-Петкова 1980: 57).

⁶¹ В този труд Перник е споменат във връзка със събитията около войводата Кракра. Иван Божилов е изказвал и преди това мнения за Перник. В по-ранна негова творба Перник е определен като „крепост, играла важна роля XI–XII в.“ (СБЛ т. 3: 433).

⁶² В своя показалец Пириватрич нарича Перник град. Преди това той обяснява, че с понятието град обозначава укрепени населени места с различна големина и значение (Пириватрич 2000: 251).

⁶³ Той отделя специална част от работата си на градовете и крепостите (Николов 2005: 166–206). Прави внимателни наблюдения върху начина, по който византийските автори наричат отделните селища и ги извежда в таблица, където има колона „вид поселение“ (Николов 2005: 202–205).

⁶⁴ Не е пояснено какво отличава Перник от останалите селища, за да бъде формулирано по този начин. Какво го отдалечава и приближава към града или крепостта? Явно „укрепен замък“ отива към категорията „други укрепени селища“ (изброени са следните категории: „градове, крепости и други укрепени селища“ – Николов 2000: 202), но тя също не е ясна. Проблемът за използването на термина „замък“ е дискутиран в литературата (Кирилов 2005b: passim).

⁶⁵ Аулът на Омуртаг, Цар Асен, Дуранкулак, Хума, Ятрус – Кривина, Одърци, Перник (Kirilov 2006: 118–122, 219), Плиска, Преслав и Стърмен.

⁶⁶ „В далече по-малък мащаб [в сравнение с Плиска и Преслав – б. м.], разбира се, но все пак с необходимата доза категоричност, пред нас в ролята си на градски център оживява и селището на хълма Кракра край Перник“ (Kirilov 2006: 221).

⁶⁷ Работата на Албена Миланова е за XI–XII в., а на Чавдар Кирилов – за IX–X в.

⁶⁸ Обърнато е внимание на проблемите за укрепителните съоръжения, за демографския потенциал, за наличието на аристокрация, за религиозните и икономическите функции на града, за града като пазар и за архитектурния облик.

⁶⁹ Във връзка с броя на населението се пише с доста голяма увереност за неукрепени квартали (Миланова 2000: 158–159, бел. 114). За това не може да се говори със сигурност, особено след като досега такива не са регистрирани (Чангова 1975: 92–93). Не може да се заяви категорично и че ги няма.

⁷⁰ Тя действително в повечето случаи е неуловима. Въпреки това не трябва да се забравя. В изказването на Ерих Кайзер: „Градът е това, което само нарича себе си град“ (Кирилов 2005a: 146) има доза истина. Количествените признаци са водещи, когато нямаме точни, преки писмени извори, но не трябва да се забравят и моралните категории. Населението, обитаващо укрепеното селище на хълма през XI–XII в., се изчислява на около 1000 души (Милтенова 2007: 150), а населението на Перник през 1579 г. достига около 1150 жители (Желева 2008: 198). Това ни най-малко не пречи едното да е град, а другото село.

⁷¹ Иречек, който пръв има наблюдения върху хълма до Перник, отбелязва, че населението от околните села го наричали „Перин град“ (Иречек 1974: 585). Иван Велков нарича хълма Кракра „Градó“ при описанието си на крепостите в района (Велков 1938: 127). За старото наименование на хълма Кракра пише и Йорданка Чангова (Перник т. 2: 5–6). Според нея хората от околността наричали хълма с останките на него Перин град, а местните му викали Градó (Перник т. 2: 6).

⁷² В българския език има разлика между град, от една страна, и крепост, и градище, от друга. Градът означава голямо населено място (Геров 1975: 243; БЕР т. 1: 270; РБЕ т. 3: 346). Той може да бъде и крепост (твърдина) (Геров 1975: 243; РБЕ т. 3: 346), но си остава населено

място. Докато крепост е „населено или друго място [не населено – б. м.] с отбранителни приспособления” (БЕР т. 2: 599). Градището означава преди всичко „място, където е имало някога град или твърдина”, но може да означава и град (Геров 1975: 243; РБЕ т. 3: 358). Под крепост и градище може да се разбира и ненаселено място.

⁷³ С името „Градó” са наречени и други старини. По този начин се назовава островчето в Голямото Преспанско езеро (БЕР т. 1: 271), крепостта до с. Крамолин (Милчев, Димитров 1985: 256-257) и други обекти. За разлика от другите случаи, където няма достатъчно проучвания, то в Перник мястото наричано „Градó” в действителност било градско средище в периода X–XII в. Свидетелства за това има и в писмените, и в археологическите извори.

⁷⁴ Първото пътуване на Константин Иречек до Рилския манастир е през март 1880 г. (Бужашки 1974: 16). Тогава той минава за първи път през Перник.

⁷⁵ Селището не се намира на хълма и най-вероятно не е укрепено. Единственият вариант то да е било укрепено през XIII–XIV в. е да се е намирало на някоя от крепостите в околността, а най-близките са по Голо бърдо. Както бе отбелязано, малко вероятно е то да е било разположено на такова голямо разстояние от некропола.

⁷⁶ Вж. бел. 35.

⁷⁷ Това се случва през 1929 г. (Мичев, Коледаров 1989: 210).

⁷⁸ Най-вероятно средновековното селище носило това име от създаването си през VIII в. В литературата е наложена друга теза, според която първоначално името на селището е Перуник и това наименование се е запазило до XX в. под формата Перинград (Миков 1943: 174; Перник т. 2: 6; Николов 2005: 168). Поддръжниците му се основават на споменатото от Константин Иречек наименование на крепостта като „Перин град”. По-различно е мнението на Петър Кузманов, според когото вероятно славяните първоначално наричали селището Перун и Перуник, за да се стигне до края на X в., от когато се използва името Перник (Кузманов 1963: 29, 30).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Извори:

БЕР: Български етимологичен речник. Т. 1, 1971. Т. 2, 1979. С., БАН.

Велинова 2000: Велинова, В. (съст.). Заветът на Св. Иван Рилски. С., Princeps, 2000, с. 250.

Велинова 2006: Велинова, В. Житието на Стефан Неманя от Стефан Първовенчани (фототипно издание на преписа от средата на XV век). – В: Археографски прилози, кн. 26-27, Београд, 2008, 7-107.

Геров 1975: Геров, Н. Речник на българският език. Част първа А-Д (фот. изд.). С., Български писател, 1975, с. 243.

ГИБИ: Гръцки извори за българската история, т. VI (изд. 1963), VII (1968), VIII (1971).

Гюзелев 1981: Гюзелев, В. Самият Търновград ще разтръби победите. (Средновековни поети за България). С., Народна култура, 1981, с. 261.

Гюзелев 1994: Гюзелев, В. Извори за средновековната история на България (VII–XIV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви. Т. 1. Български, други славянски и византийски. С., 1994, с. 314.

Гюзелев 2000: Гюзелев, В. Извори за средновековната история на България (VII–XIV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви. Т. 2. Италиански, латински и немски извори (= Архивите говорят, 9). С., Главно управление на архивите, 2000, с. 271.

Иванов 1936: Иванов, Й. Жития на Св. Иван Рилски. – ГСУ-ИФФ, кн. 32, С., 1936, 1–108.

РБЕ: Речник на българския език, т. 3 (вт., доп. и преработено изд.), С., 2006.

СБЛ т. 3: Старата българска литература. Т. 3. Исторически съчинения. Съст. и ред. Ив. Божилов. С., Български писател, 1983, с. 443.

Симеон Логотет: Симеон Метафраст и Логотет. Списание мира от бытия и Летоуник, собран от различных летописец. Санкт-Петербург, 1905, с. 240 (Sreznevskij, V. I. Slavjanskij perevodchroniki Simeona Logotheta. With an Introduction in Russian by George Ostrogorsky and a Preface in English by Ivan Dujcev. – VR. London, 1971, IV, 37 p., XVI+240 c.).

ССК т. 1: Стара српска књижевност. Т. 1, ред. Драгољуб Павловић. Нови Сад, Будућност, 1970.

Стефан Првовенчани. Житието на Св. Симеон от Стефан Првовенчани – http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/liturgicka/stefan-sabrana/stefan-sabrana_03_c.html

Стојановић 1927: Стојановић, Љ. Стари српски родослови и летописи. Ср. Карловци, 1927, с. CVIII+382 [Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељење. Споменици на српском језику, књига XVI.].

ТИБИ: Турски извори за българската история, т. II, 1966.

Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: Тъпкова-Заимова, В. и А. Милтенова. Историко-апокалиптична книжнина във Византия и в средновековна България. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 1996, с. 377.

ХИБ 1: Христоматия по история на България. Т. 1. Ранно средновековие VII–XII в. Съставители П. Петров и В. Гюзелев. С., Наука и изкуство, 1978, с. 487.

Ephraemius: Ephraemius, Monachus Imperatorum et patriarchum, Bonnae. 1840.

Jacobs 1970: Jacobs, A. ΖΩΝΑΡΑΣ – ЗОНАРА: Die byzantinische Geschichte bei Joannes Zonaras in slavischer Übersetzung. München, 1970 (=Slavische Propyläen, Bd. 98). 289 S.

Научни изследвания:

Аладжов 2001: Аладжов, Д. Прочути, забравени, неизвестни крепости от Хасковския край. Х, Клокотница 96, 2001, с. 136.

Ангелов 1981: Ангелов, П. Болгарская история в сербских родословных текстах и летописях (IX–XIV вв.). – Старобългаристика, V, кн. 2, 1981, 19–34.

Бараков 2005: Бараков, В. Градът на Второто българско царство. Проучвания, постижения и перспективи. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2005, 348–355.

Божилов, Гюзелев 1999: Божилов, И. и В. Гюзелев. История на средновековна България. С., Анупис, 1999, с. 704.

Борисов 2006: Борисов, Б. Черквите от средновековните селища до селата Караново и Дядово, Новоагорско. – В: Сборник в чест на Любен Прашков. С., 2006, 308–313.

Бужашки 1974: Бужашки, Е. Константин Иречек и неговите „Пътувания по България“. – В: Константин Иречек. Пътувания по България. С., 1974, 7–38.

Велков 1938: Велков, И. Прочути крепости. С., Хр. Данов, 1938, с. 140.

Гюзелев 2004: Гюзелев, В. Апология на Средновековието. С., Класика и стил, 2004, с. 169.

Динчев 2002: Динчев В. Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха. – В: Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева (Jubilaeus V). С., 2002, 156–163.

- Дуйчев 1973:** Дуйчев И. Средновековно сведение за въглища в Перник. – Отечествен фронт, год. XXXI, бр. 8889, 1973, с. 4.
- Желева 2002:** Желева, П. Перник през XV–XIX в. по изворови данни. – Известия на историческия музей Кюстендил, т. 7, 2002, 37–41.
- Желева 2008:** Желева, П. Тимарски опис от 1579 г. – Известия на историческия музей – Перник, т. 1, 2008, 195–228.
- Златарски 1908:** Златарски, В. Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. – В: Сб. НУНК, кн. XXIV. С., 1908, 1–161.
- Златарски 1927:** Златарски, В. История на българската държава през средните векове, Т. I/2. Трето фототипно издание. С., Академично издателство „Марин Дринов“, 2002, с. 892.
- Златарски 1940:** Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. III. Второ фототипно издание. С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1994, с. 633.
- Иречек 1885:** Иречек, К. Рилският манастиръ. – Периодично списание на Българското книжовно дружество, год. 4, кн. 18, 1885, 360–389.
- Иречек 1922:** Иречек, К. Историја Срба. Прва књига (до 1371). Београд, 1922, с. 328.
- Иречек 1974:** Иречек, К. Пътувания по България. Превод от чешки Стоян Аргиров. Под редакцията на доц. Евлоги Бужашки и проф. Велизар Велков. С., Наука и изкуство, 1974, с. 1039.
- Иречек 1978:** Иречек, К. История на българите. С поправки и добавки от самия автор. Под редакцията на проф. Петър Хр. Петров. С., Наука и изкуство, 1978, с. 650.
- История на България, Т. 2, 3:** История на България, Т. 2, Първа българска държава. С., БАН, 1981; Т. 3, Втора българска държава. С., БАН, 1982.
- Йорданов 2007:** Йорданов, И. Средновековният Перник (XI–XII в.), според данните на сфрагистиката. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, т. 3, ч. 2. Сборник в чест на Йорданка Юркова, 2007, 11–37.
- Каймакамова 1990:** Каймакамова, М. Българска средновековна историопис (от края на VII до първата четвърт на XV в.). С., Наука и изкуство, 1990, с. 204.
- Кацарова 2005:** Кацарова, В. Пауталия и нейната територия през I–VI век. В. Търново, Фабер, 2005, с. 327.
- Кирилов 2005а:** Кирилов, Ч. Понятието „град“ в западноевропейската литература. – Известия на Националния исторически музей, т. 15, 2005, 146–151.
- Кирилов 2005б:** Кирилов, Ч. Българският замък – реален или въздушен? – Acta musei Varnaensis. Т. III-2. Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). В., РИМ – Варна, 2005, 179–202.
- Коледаров 1967:** Коледаров, П. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средишната и източната част на Балканите от VII до XVII в. – Известия на института по българска история, т. 18, 1967, 89–146.
- Коледаров 1989:** Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 2 (от 1186 до 1396 г.). С., БАН, 1989, с. 158.
- Кузманов 1963:** Кузманов, П. Селището Перник през вековете. С., Наука и изкуство, 1963, с. 144.
- Лишев 1970:** Лишев, С. Българският средновековен град. С., БАН, 1970, с. 224.
- Любенова 1989:** Любенова, В. Античната карта на Перник. – В: Музейното дело в Пернишко. Резюмета на доклади за конференция, посветена на 60-годишнината от обявяването на Перник за град. С., 1989, 9–12.

- Миков 1943:** Миков, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943, с. 316.
- Миланова 2004:** Миланова, А. Типология на укрепените селища в България под византийска власт (според лексиката на византийските автори). – В: CIVITAS DIVINO-HUMANA. В Чест на професор Георги Бакалов. С., Тангра ТанНакРа ИК, 2004, 239–252.
- Миланова 2007:** Миланова, А. Градът на византийците и градът на византистите (идеята за град във Византия през XI–XII в. чрез примера на градовете във византийска България). – В: Византия в собствените и очи и в очите на другите. С., Гутенберг, 2007, 131–159.
- Милчев, Димитров 1985:** Милчев, А. и П. Димитров. Археологически разкопки и проучвания в местността „Градът“ при с. Крамолин, Габровски окръг. – В: Археологически открития и разкопки през 1984. Сливен, 1985, 256–257.
- Милюв 1991:** Милюв, С. Перяник. – Струма, кн. 2, 1991, 135–142.
- Митова-Джонова 1983:** Митова-Джонова, Д. Археологическите паметници в Пернишки окръг. С., НИПК, 1983, с. 212.
- Мичев, Коледаров 1989:** Мичев, Н. и П. Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България 1878–1987. С., Наука и изкуство, 1989, с. 301.
- Николов 2005:** Николов, Г. Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII – нач. на XI в.). С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2005, с. 232.
- Овчаров 2005:** Овчаров, Д. Кракра Пернишки в битка за България. С., Тангра ТанНакРа, 2005, с. 95.
- Паунова 2008:** Паунова, В. Оброчищата „Св. Спас“ като „жива старина“ и археологически ориентир (по данни от Средна Западна България). – Известия на историческия музей – Перник, т. 1, 2008, 161–194.
- Пенчев 1988:** Пенчев, В. Монетите от некропола в крепостта Перник. – Нумизматика, кн. 3, 1988, 20–27.
- Перник 1, 2, 3:** Перник. Т. 1. Поселищен живот на хълма Кракра от 5 хил. пр.н.е. до VI в. на н.е. Т. 2. Крепостта VIII–XIV в. С., 1983, с. 213; **Чангова Й.** Перник. Т. 3, Крепостта VIII–XIV в. С., 1992, с. 218.
- Петров 1985:** Петров, П. Възстановяването на българската държава 1185–1197. С., Наука и изкуство, с. 389.
- Симеонов 1973:** Симеонов, Б. За произхода и значението на името на гр. Перник. – Български език, кн. 6, 1973, 563–565.
- Станкова 2007:** Станкова, Р. Сръбската книжнина през XIII в. С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2007, с. 222.
- Цанкова-Петкова 1980:** Цанкова-Петкова, Г. Съдбата на българския град под византийско владичество (като административен, стопански и културен център). – В: Средновековния български град. БИД, научна конференция №2. С., 1980, 57–66.
- Чангова 1963:** Чангова, Й. Проучвания в крепостта Перник. – Археология, год. 5, 1963, №3, 65–73.
- Чангова 1968:** Чангова, Й. Археологически проучвания на Пернишката крепост. – Известия на българското историческо дружество, кн. 26, 1968, 123–136.
- Чангова 1975:** Чангова, Й. Към въпроса за устройството на средновековния български град (IX–XIV в.). – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., БАН, 1975, 79–101.

- Чангова 1976:** Чангова, Й. Средновековен Перник. – Векове, 1976, № 4, 5–12.
- Чангова 1982:** Чангова, Й. Строителство и строителни традиции в Перник (VIII–XII в.). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. II. С., 1982, 263–269.
- Чангова 1989:** Чангова, Й. Средновековният град (фрурион) Перник. – В: Музейното дело в Пернишко. Резюмета на доклади за конференция, посветена на 60-годишнината от обявяването на Перник за град. С., 1989, 5–9.
- Чолева-Димитрова 2002:** Чолева-Димитрова, А. Селищни имена от Югозападна България. С.-М., Pensoff, 2002, с. 216.
- Шльомберже 1943:** Шльомберже, Г. Цар Самуил и Василий II. С., БИБ, 1943, с. 159.
- Diller 1971:** Diller, A. Mirabilia in Old Bulgaria. – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, b. 20. 1971, 109–110.
- Kirilov 2006:** Kirilov, T. Die Stadt des Frühmittelalters in Ost und West. В., Dr. Rudolf Habel GmbH, 2006, S. 226.